

JUOZO JURGINIO KAIMYNŲ PROBLEMATIKOS SPRENDIMAS*

Edvardas Gudavičius

Profesorius emeritas
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto
Istorijos teorijos ir kultūros istorijos katedra
Tel. 2 68 72 88
El. paštas: egudav@gmail.com

Lietuvos valstiečių istorijos problematikoje XVI a. aktų minimi kaimynai buvo pastebėti ir susilaukė ekspromtinių pakomentavimų¹, tačiau pirmą jiems skirtą studiją 1930 m. išleido tik Konstantinas Jablonskis². Savo habilitacinės disertacijos pagrindu parašytos monografijos „Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje“ prattarmėje Juozas Jurginis, be kitų žmonių, ir K. Jablonskiui dėkoja už tai, kad jų „svarstymas ir recenzavimas autoriui buvo labai naudingas ir žymia dalimi prisidėjo prie geresnio mokslinio ir literatūrinio rankraščio apdorojimo“³. Griežta disertacijų gy-

nimo reglamentacija neleido habilitantui pasakyti daugiau ką nors, bet pranešėjui teko ne kartą iš jo girdėti šiltus atsiliepimus apie K. Jablonskio patarimus ir jo nuomonės vienokiu ar kitokiu klausimu paminėjimus. K. Jablonskio studijai čia priklauso išskirtinis vaidmuo, nes plačiai ja rėmęsis J. Jurginis sugebėjo ją pratęsti ir pasinaudoti papildydamas, naujai nušviendamas bei įtraukdamas kaimynus į bendrą Lietuvos valstiečių istoriją.

Rašydamas savo studiją, K. Jablonskis surinko ir suskirstė kaimynus aptariančius aktus⁴. J. Jurginis šią grupę papildė⁵ ir panaudojo kalbinius duomenis⁶ (atskirai reikėtų pažymėti svarbią etimologinę paralelę *kietas – heim*⁷). Praplėstas duomenų fondas leido drąsiau remtis labai taikliomis, bet kai kur ir subtilia intuicija vadovaujantis darytomis K. Jablonskio išvadomis, o tai savo ruožtu tiek parodė pirmtako studijos vertę, tiek paryškino kaimynų būklės

* Akademiko Juozo Jurginio gimimo 100-ųjų metinių proga 2009 m. vasario 12 d. Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje buvo atidaryta paroda ir ta proga vyko Mokslų akademijos parengtas budėjimas. Jame buvo perskaitytas šis pranešimas, skirtas svarbiai J. Jurginio įžvalgai, turiningai pratęsusiai kadaise visiškai naujai iškėlusią *kaimynų* klausimą K. Jablonskio studiją. Pranešimui skelbti autorius pasirinko savo paskutinės darbovietės leidinį.

¹ Žr. *Jablonskis K. I. XVI amžiaus belaisviai kaimynai Lietuvoje. II. Apie vergus Didžiojoje Lietuvos kunigaikštystėje XVI amžiaus pradžioje. Atmušta iš I „Praeities“ tomo. Kaunas, 1930 (toliau – XVI amžiaus...)*, p. 3–7, 15–17, 19, 35–38; *Jurginis J. Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962 (toliau – Baudžiavos...)*, p. 146–147, 156.

² Žr. 1-ąją nuorodą.

³ Jurginis J. *Baudžiavos...*, p. 6.

⁴ *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 7, 38–50. Vėliau išleistas aktų ištraukos: *Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. Kaunas, 1941, I d. Tekstai (toliau – Lietuviški...)*, p. 92–103.

⁵ *Jurginis J. Baudžiavos...*, p. 146–158.

⁶ Ten pat, p. 147–148, 157–158.

⁷ Ten pat, p. 157.

palyginti su kitais valstiečiais ypatumus. Turimi XV a. pabaigos–XVII a. pirmosios pusės aktai galėjo nušviesti tik vėlyvą kaimynų gyvavimo (pabaigoje – nykimo) laikotarpį, bet leido pamatyti šios būklės pokyčius. Iš šių pokyčių reikėjo išvelgti juos nulėmusias priežastis, kad būtų galima rekonstruoti ankstesnius būklės ypatumus. Čia jau daug kas priklausė nuo tyrinėtojo pasirinktų išvalgos metodų.

Kaimynai buvo valstiečiai, vadinasi, jų būklė apibrėžė jų atliekamos prievolės. K. Jablonskis nustatė, kad XVI a. pradžioje jie nedavė mezliavos, o atvykus didžiajam kunigaikščiui, turėjo pateikti vištą ir dešimt kiaušinių⁸. Bent jau kai kurių kaimynų lažinis darbas buvo konkrečiai normuojamas⁹. Visa tai buvo išeities taškas J. Jurginiui išsiaiškinti, kad kaimynai prievolės atlikdavo ne nuo asmens, o nuo ūkinio vieneto¹⁰. Iš to logiškai išeitų, kad atskirai gyvenantis gryčinis kaimynas¹¹ laikytinas santykių norma, tačiau ne kartą tokia norma neskiria kaimyno nuo nelaisvojo berno¹². Ir K. Jablonskiui, ir J. Jurginiui kriterijus šiems tarpusavio prieštaravimams išsiaiškinti yra žemė. 1514 m. Nemenčinės kaimynų byloje pažymima, kad jų žemės perkėlinėjamos¹³. Tai dvaro

žemės požymis¹⁴. Nelaisvosios šeimos išlaikymas diferencijavosi ir evoliucionavo maitinimo dvare („iš rakt“) – mėnesinės (davinio) – bandos (laikomų gyvulių ir dvaro žemės) seka¹⁵, pastarajam jos nariui lemiant atskiros bernų kategorijos išsiskyrimą¹⁶. Šis atvejis kaip tik ir leido K. Jablonskiui užsiminti apie kaimyno ir berno padėties vienodumą¹⁷, tačiau nėra abejonių, kad turėti galvoje tik tokie analogijų, o ne skiriantieji atvejai. Tiek bernų bandos, tiek kaimynų gryčių sklypeliai buvo ūkeliai pono žemėje, leidžiantys dvaro darbo jėgai pačiai prasimaitinti. Skiriamasis jų ūkinio pajėgumo ir paprotinės tradicijos bruožas buvo nedidelė kaimynų lažo dvarui prievolė¹⁸, kurios reikalauti iš dirbančio vien dvare berno nebuvo prasmės.

K. Jablonskis, iškeldamas, ir J. Jurginis, plėtodamas, ūkio ir iš jo atliekamų prievolių klausimą, užčiuopė kaimynų problematikos išaiškinimo esmę¹⁹, atitinkančią bendrosios feodalizmo genėzės problematikos reiškinių *servus casatus* klausimą (pažymėtinas net prasminis įvardijimo *gryčia – casa* sutapimas). Imant atitrauktai (be konteksto), K. Jablonskio ir J. Jurginio esminės kaimynų genėzės išvados skiriasi: vienur kalbama apie bernų virtimą kaimynais ir kaimynų virtimą neišeiviniais valstiečiais (laukininkų palikuonimis)²⁰, kitur tik apie pastarusius,

⁸ Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 8.

⁹ Ten pat, p. 27.

¹⁰ Jurginis J. Baudžiavos..., p. 159.

¹¹ Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 12.

¹² Ten pat, p. 21. J. Jurginis nesiryžo ieškoti gudiško žodžio *napobok* lietuviškojo atitikmens, nes jis nepasitaikė aktuose. Galima remtis *Mažvydo „Katekizmu“*, kur 10-ujuju Dievo įsakymu *bernas* ir *merga* apibrėžiami kaip pono nuosavybė – *Mažvydas*. Seniausieji lietuvių kalbos paminklai iki 1570 metams. Spaudai parūpino Dr. J. Gerullis. Kaunas, 1922, p. 20: „Ne gieiskis materis ia, nei berna, nei mergas, nei iauczia, nei aschila, ir ne wena daikta kurssai ia esti.“

¹³ Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 8.

¹⁴ Ten pat, p. 9.

¹⁵ Ten pat, p. 30–31.

¹⁶ Jurginis J. Patriarchaliniai vergai Lietuvoje // Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai. A serija, 1960, t. 1(8), p. 79, 80. Plg. Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 19.

¹⁷ Žr. 12-ąją nuor.

¹⁸ Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 8.

¹⁹ Plg: Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 32–34; Jurginis J. Baudžiavos..., p. 159.

²⁰ Jablonskis K. XVI amžiaus..., p. 34.

praradusius savo žemę²¹. O abiejų autorių *gryčios ūkelio* pono žemėje įvertinimas sutampa, taigi skiriasi tik patekimo į tokią būklę akcentas. Bet skiriasi ir šio akcento chronologinis orientavimas: K. Jablonskis čia analizuoja būdingus brandžiam ar net vėlyvam kaimynų institutui reiškinius²², o J. Jurginis rekonstruoja pagrindinį šio instituto genezės šaltinį²³. Apie abu šiuos atvejus galima pasakyti: kalbama apie esminius savo meto, bet ne vienintelius visai šio instituto chronologinei apimčiai požymius.

Peržvelgiant tokiu požiūriu abiejų autorių teiginius, nesunkiai išryškėja paralelės, dažnai parodančios tą patį reiškinį kiek kitaip, papildančios ar pratęsiančios viena kitą. K. Jablonskis nurodo šaltinių minimus kaimynų kaimus²⁴, J. Jurginis pažymi, kad valsčiuose (taigi ir lauko bendruomenėse) kaimynų nerandame²⁵. Iš čia kyla labai svarbi J. Jurginio išvada, kad kaimynai atsirado vėliau negu šeimynykščiai ir anksčiau negu veldamai²⁶. Šaltiniai kaimynus, kaip ir valstiečius ūkininkus, vadina „žmonėmis“²⁷. Kad ir menka, kaimynų duodama duoklė yra valdinstės, o ne nelaisvės požymis²⁸. Kaip ir valstiečiai ūkininkai, skiriami išeiviniai ir neišeiviniai kaimynai²⁹, jie bylinėjasi teismuose³⁰, vadinasi, teisiškai yra veiksnius. Atskiras teisinis kaimynų statusas – akivaizdi realija. Nepaisant to, nei 1468 m. Kazimiero

teisynas³¹, nei Pirmasis Lietuvos statutas³² kaimynų nemini. Kadangi kaimynai vadinami „žmonėmis“, *ex silentio* galime spręsti, kad jų kompozijos nesiskiria nuo kitų šitaip vadinamų valstiečių ir jų atitinkamai reikia ieškoti statuto XI skyriaus 3-iajame bei 4-ajame straipsniuose³³. Tai vėlgi patvirtina J. Jurginio prielaidą, kad kaimynai atsirado iš nuskurdusių lauko bendruomenės alodininkų³⁴.

Nevartojamas teisiniame leksikone³⁵ lietuviškasis *kaimynas* šnekamojoje gudų kalboje dažniausiai nebuvo verčiamas³⁶. Tačiau aktuose pasitaiko ir išverstas. Šiuo atveju nepamirština, kad tai trumpo vėlyvojo kaimynų instituto gyvavimo laikotarpio aktai. K. Sirvydo žodyne „kaimyną“ aptinkame jau šiandienine prasme³⁷. XVI–XVII a. sandūros lietuvių religinėje raštijoje dar yra išlikusi „kaimyno“ socialinė prasmė (*valstininkas*, lenkiškojo *poddany* atitikmuo)³⁸. J. Jurginis pritaria³⁹ K. Jablonskio nuomonei, kad gudiškas žodis *селяне* galėjo reikšti kaimynų institutą, įbaudžiatintus valstiečius (veldamus, tėvoniškius, neišeivinius žmones) ir šiaip kaimiečius⁴⁰. Vadinasi, vėlyvojo laikotarpio kaimynams nesurasta adekvataus gudiškojo vertinio. Kaip būta anksčiau,

³¹ Законодательные акты Великого княжества Литовского XV–XVI вв. Ленинград, 1936, с. 3–11.

³² Pirmasis Lietuvos statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. Vilnius, 1991, t. 2, d. 1 (toliau – PLS), p. 29–324.

³³ Ten pat, p. 270–271.

³⁴ Žr. 21-ąją nuor.

³⁵ *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 14.

³⁶ *Jablonskis K. Lietuviški...*, p. 92–101.

³⁷ [Pirmasis lietuvių kalbos žodynas] Konstantinas Širvydas. *Dictionarium trium linguarum*. Vilnius, 1979, p. 496: „Šašiad / Vicinus, accola, Kaumynas“.

³⁸ *Jurginis J. Baudžiaivos...*, p. 147–148.

³⁹ Ten pat, p. 152.

⁴⁰ *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 16.

²¹ *Jurginis J. Baudžiaivos...*, p. 159.

²² *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 32–34.

²³ *Jurginis J. Baudžiaivos...*, p. 156–158.

²⁴ *Jablonskis J. XVI amžiaus...*, p. 7, 13.

²⁵ *Jurginis J. Baudžiaivos...*, p. 150.

²⁶ Ten pat, p. 159.

²⁷ *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 10.

²⁸ *Jurginis J. Baudžiaivos...*, p. 155.

²⁹ Ten pat, p. 156; *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 34.

³⁰ *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 25.

netyrus sunku pasakyti, tačiau akivaizdu, kad šitokia terminijos įvairovė atitinka nykstančių kaimynų išvirtimo įvairiomis socialinėmis kategorijomis įvairovę. Sulyginęs aktus ir inventorius, K. Jablonskis suranda XVI a. pradžios kaimynų palikuo- nis XVI a. vidurio plačioje socialinių kate- gorijų skalėje nuo bernų iki miestelėnų⁴¹. Tai ne kas kita, kaip ekonominio veiksnio pasirinkimas vietoj kilmės veiksnio va- lakų reformos metu, parodantis kaimynų poliarizaciją, susisiekiiančią su valstiečiais ūkininkais vienoje ir su gryčiais bernais (bandininkais) kitoje pusėje.

Apibūdinęs kaimynų kategoriją, J. Jur- ginis apibūdino ir ankstyvosios feodalinės diduomenės gyvenvietę – kaimą⁴². Vel- damų tuomet dar nebuvo, kaimas nebuvo dvaras. J. Jurginis nustatė, kad kaimo gy- ventojai kaimynai buvo bene pagrindinė to meto diduomenę maitinanti darbo jėga. Ponai kaimynus siejo su žeme, tai galima pasakyti ir apie įsikeitėlius (kaip rodo Pir- mojo Lietuvos statuto XI.6 ir XI.7 straips-

niai⁴³). Ryškėja tokio siejimo dėsningumas ir artimos, jei ne tapačios kaimynystės ir įsikeitimo (ir išsipirkimo) ištakos. Kaimai, taigi ir kaimynai, yra XIV a. realija, kas leidžia kalbėti apie kur kas senesnes šito reiškinių ištakas. Pirmasis statutas atodir- bį, taigi ir obligacinius santykius vertina pinigais, bet apie kokius pinigus galima kalbėti dar visiškai natūriniame XIV a. ir ankstesniame ūkyje? Peršasi prielaida, kad neterminuotas ir terminuotas atodirbis buvo svarbi (gal ir svarbiausia), bet gal ir ne iš karto atsiradusi kaimynystės ir įsikei- timo skirtis. Kitaip sakant, iškyla kaimy- nystės archajiškumo klausimas. Netyręs, nesiryžtu ką nors daugiau šiuo klausimu pasakyti.

⁴³ PLS, p. 272: „если бы за который выступ выдан был в которой суме, тогда мает робити, а на каждый год выпуску: мужику дванадцать (lotyn. redakcijoje – *viginti*) грошей, а жонце пятнадцать грошей, если бы им дано присевок на пожиток их. А если бы им присевку не давал, тогда мужику на год выпуску полкопы грошей, а жонце – двадцать грошей“; „если бы хто в закупы закупил мужика або жонку, а с ним бы не умовил, што маеть ему присевати або пенезей выпустити, тогда маеть такжо с пенезей оттручоно быти пятнадцать грошей на лето а жонце десять грошей“.

⁴¹ *Jablonskis K. XVI amžiaus...*, p. 19–21.

⁴² *Jurginis J. Baudžiaivos...*, p. 116–128.

DIE PROBLEMSENTSCHIEDUNG DER HEIMNACHBARN* VON JUOZAS JURGINIS

Edvardas Gudavičius

Zusammenfassung

K. Jablonskis stellte zum ersten Mal eine Frage über die Kategorie der sogenannten Heimmachbarn – der Fronbauern, welche im 14.–16. ihre Jh.eigene Wirtschaft auf dem Boden des Herrn besaßen. J.Jurginis setzte diese Forschung fort. Er hat festgestellt:

1. Die Schicht der Heimmachbarn entstand im 13.–14. Jh. aus den Freibauern einer Dorfgemeinde, welche ihre Alodialhufen verloren hatten.

2. Die Heimmachbarn verpfändeten sich den Kriegergutsbesitzern als Leibeigene und wohnten in seiner Nachbarschaft.

3. Die Hauptpflicht der Heimmachbarn war der Frondienst.

4. Dem Gewohnheitsrecht nach waren die Heimmachbarn *die Leute* (die Freien, d.h. nicht die Skla- ven). Sie dürfen aber ihren Herrn nicht verlassen.

5. Als die Bauernschaft im 16. endgültig in die Leibeigenschaft fiel, verschmalzen die Heimmach- barn mit ihr.

* Litauisch *kaimynai* – eine Kategorie der Höri- gen im 14.–16. Jh.